

4 Sociale ongelijkheid in het onderwijs

Jaap Dronkers¹

Inleiding

Onderwijs heeft, zoals zoveel menselijke instituties, altijd twee gezichten gehad. Enerzijds is onderwijs een middel tot sociale stijging van begaafden uit de lagere strata (sociaaleconomische lagen van de bevolking). Dat geldt niet alleen voor de moderne tijd, maar ook voor de middeleeuwen (met name via religieuze organisaties), de Romeinse tijd (de opleiding tot redenaar) en het klassieke China (de mandarijnenopleiding). Door sociale stijging mogelijk te maken draagt het onderwijs bij aan de openheid van een samenleving. Anderzijds genereert onderwijs juist nieuwe ongelijkheden en kan het een middel zijn om bestaande maatschappelijke ongelijkheid te handhaven. Dat laatste komt omdat de inhoud en de vormgeving van onderwijs de uitdrukking zijn van de op dat moment dominante inzichten in een samenleving. Daarbij is succes in het onderwijs mede afhankelijk van de hulpbronnen waarover leerlingen kunnen beschikken; en die hulpbronnen zijn in geen enkele samenleving gelijk verdeeld. Onderwijs is dus een tweesnijdend zwaard als het gaat om het tegengaan of bevorderen van maatschappelijke ongelijkheid.

De invloed van onderwijs op het voortbestaan van maatschappelijke ongelijkheid is er altijd al geweest, maar gedurende de twintigste eeuw is die alleen maar sterker geworden. Een van de oorzaken hiervan is het toenemende belang van hoogwaardige wetenschappelijke en technische kennis, zo kenmerkend voor onze hedendaagse samenleving met onze afhankelijkheid van machines, communicatiesystemen, transportmiddelen, gezondheidszorg enzovoort. Hiervoor is hoogwaardige wetenschappelijke en technische kennis onontbeerlijk. Een andere reden waarom het onderwijs zo'n grote rol speelt in

¹ Deze tekst is een bewerking van een deel van *Ruggengraat van ongelijkheid. Beperkingen en mogelijkheden om ongelijke onderwijskansen te veranderen*. Amsterdam: Mets & Schilt / Wiardi Beckman Stichting (2007).

het in stand houden van maatschappelijke ongelijkheid, is het verminderde belang van andere individuele machtsmiddelen, zoals geld, fysieke kracht, geografische gebondenheid, religieuze inzichten en kennis. In zekere zin is het onderwijs de ruggengraat van ongelijkheid geworden als het enig overgebleven machtsmiddel, omdat de invloed van andere machtsmiddelen door de eisen van de kennissamenleving verkleind is of nauw verweven geraakt is met onderwijs. Onderwijsongelijkheid is een centraal maar dubbelzinnig kenmerk van eenentwintigste-eeuwse samenlevingen.

In deze bijdrage staat de dubbelzinnige rol van het onderwijs centraal. De processen die leiden tot ongelijkheid in het onderwijs worden besproken, maar ook de mogelijkheden om deze ongelijkheden af te zwakken. Getoond wordt dat de uitkomst steeds het resultaat is van verschillende, gelijktijdige processen, zowel in het onderwijs als in de omringende samenleving. De uiteindelijke balans tussen die processen bepaalt of het onderwijs in die situatie en onder die omstandigheden de ongelijkheid meer vergroot dan verkleint, of andersom.

Twee waarschuwingen vooraf zijn nodig, opdat de mogelijkheden van het onderwijs om ongelijkheid terug te dringen niet worden overschat. Allereerst zijn de verschillen tussen individuen het belangrijkste, niet de verschillen tussen hogere 'contexten' (zoals klassen, scholen, sociale groepen, regio's, onderwijsstelsels, natiestaten) waarbinnen individuen opgeleid worden. Met andere woorden: beleid dat zich – meestal noodgedwongen – richt op boven-individuele contexten, kan maar een deel van de onderwijsongelijkheid beïnvloeden. De grootste individuele verschillen blijven buiten het invloedsgebied van het onderwijsbeleid. Dat is geen reden tot passiviteit, maar wel een aansporing tot realisme. Ten tweede komt lang niet alle verandering tot stand dankzij beleid. De belangrijkste ontwikkeling van de afgelopen halve eeuw is zonder beleid van de grond gekomen en werd aanvankelijk in veel landen zelfs als maatschappelijk onwenselijk gezien: het inlopen van de onderwijsachterstand door vrouwen (in sommige oecb-landen eerder dan elders) en de omzetting in een voorsprong van vrouwen (in sommige oecb-landen nog niet, maar dat komt nog). Voor zover een emancipatiebeleid voor vrouwen in het onderwijs heeft bestaan, kwam dit pas van de grond nadat het inlopen van de onderwijsachterstand was begonnen. Daarentegen is de onderwijsongelijkheid tussen de verschillende maatschappelijke strata niet substantieel verdwenen, ondanks de grote hoeveelheid onderwijsbeleid en ondanks bepaalde successen.

In dit hoofdstuk komen de verschillende processen die van invloed zijn op ongelijkheid in en rond het onderwijs aan de orde. Geprobeerd wordt daarbij de stand van het onderzoek over dit onderwerp zo goed mogelijk weer te geven. Die is gebaseerd op eigen interpretatie van de 'state of the art' in het empirische onderzoek naar onderwijs en ongelijkheid. Onder onderwijsongelijkheid wordt verstaan de uiteenlopende kans van leerlingen, afkomstig

uit verschillende
wijsniveau.

4.1 Processen

De factoren en
onderwijsongel
ouderlijk milie
scholen, openl
onderwijsnivea
en andere maa
zij bijdragen a
eerste vijf besp
ongelijkheid.

4.2 Bekwaam

Verschillen in l
lijkheid) ontsta
en persoonlijk
biologisch gefu
van individuen
logische onder
zijn uiterst bel
vaste reactiepat
biologische pat
nitiële intelligen
(verbale, ruimt
factoren uit de
digheid, emotie
Verschillen in
eerste levensja
eel actief kind l
prikkel terugk
Door deze inte
tussen pasgebo
en niet meer te
de wetenschap

uit verschillende maatschappelijke strata, op het bereiken van een hoog onderwijsniveau.

4.1 Processen die bijdragen aan onderwijsongelijkheid

De factoren en processen die van invloed zijn op het tot stand komen van onderwijsongelijkheid zijn te typeren in zeven trefwoorden: bekwaamheid, ouderlijk milieu, segregatie tussen scholen en buurten, onderwijscondities op scholen, openlijke en verborgen differentiatie, de relatie tussen het hoogste onderwijsniveau en de arbeidsmarkt en ten slotte de relatie tussen onderwijs en andere maatschappelijke sectoren. Ze zijn geordend naar de mate waarin zij bijdragen aan ongelijkheid in het onderwijs. In dit hoofdstuk worden de eerste vijf besproken die, in volgorde van gewicht, het meest bijdragen aan ongelijkheid.

4.2 Bekwaamheid

Verschillen in bekwaamheid (ruwweg: verschillen in intelligentie en persoonlijkheid) ontstaan gedurende de eerste levensjaren. Verschillen in intelligentie en persoonlijkheid komen voort uit de voortdurende wisselwerking tussen de biologisch gefundeerde maar nog niet definitief vastgelegde mogelijkheden van individuen en de stimuli vanuit de omgeving (in eerste instantie de biologische ouders, maar ook andere relevante personen). Die eerste levensjaren zijn uiterst belangrijk, omdat daarna de meeste verschillen vastgelegd zijn in vaste reactiepatronen, repertoires enzovoort, al dan niet opgeslagen in neurobiologische patronen en 'hardware'. Onder intelligentie verstaan we hier cognitieve intelligentie, waarbinnen verschillende componenten aanwijsbaar zijn (verbale, ruimtelijke, enzovoort). Onder persoonlijkheid verstaan we de vijf factoren uit de persoonlijkheidstheorie: extraversie, vriendelijkheid, zorgvuldigheid, emotionele stabiliteit, openheid voor nieuwe ervaringen. Verschillen in intelligentie en persoonlijkheid zijn al waarneembaar in het eerste levensjaar, maar deze verschillen zijn nog niet erg stabiel. Een potentieel actief kind bevordert dat zijn omgeving sneller reageert, waardoor hij meer prikkels terugkrijgt en zich daardoor weer verder en sneller kan ontwikkelen. Door deze interactie tussen individu en omgeving kunnen kleine verschillen tussen pasgeborenen binnen een klein aantal jaren uitgroeien tot substantiële en niet meer te overbruggen verschillen. Er is nog steeds verdeeldheid binnen de wetenschap over wanneer deze bekwaamheidsverschillen definitief vastge-

legd worden, maar duidelijk is dat de laatste grote fixatie tijdens de puberteit plaatsvindt, terwijl een belangrijk deel van de bekwaamheidsverschillen al ontstaan is vóór de aanvang van de basisschool.

De school is daardoor vaak de plaats waar de in het gezin gegroeide bekwaamheidsverschillen zich het eerst publiekelijk manifesteren, maar het is niet de plaats waar deze ontstaan. Omdat de basisschoolomgeving vaak aansluit bij die van het gezin, wordt deze interactie tussen potenties van individuen en de stimuli vanuit de omgeving op de scholen eerder versterkt dan geneutraliseerd. Dit betekent echter niet dat de verschillen in ouderlijk milieu, uitgedrukt in opleiding en beroep van beide ouders, op hetzelfde neerkomen als deze vroege bekwaamheidsverschillen. Ouderlijk milieu en bekwaamheid hangen samen, omdat kinderen van hun biologische ouders bij hun geboorte een mengeling van biologisch gefundeerde maar nog niet gefixeerde mogelijkheden meekrijgen. Ouders met meer opleiding en hoger gewaardeerde beroepen hebben gemiddeld hogere bekwaamheden en kunnen dus meer potenties via hun genen doorgeven aan hun kinderen. Ook zullen deze ouders gemiddeld beter in staat zijn een stimulerende omgeving voor hun kinderen te vormen, waardoor die, ook bij minder potenties, zich toch meer ontwikkelen. Maar steeds gaat het hier om gemiddelden en kansen, en niet om een wet van Meden en Perzen. Hoogopgeleide ouders met hoger gewaardeerde beroepen kunnen hun ambities en carrière belangrijker vinden dan de opvoeding van hun kinderen en hen daarom niet de juiste omgeving bieden. Laaggeschoolde ouders kunnen alles op alles zetten om hun kinderen via het onderwijs te helpen stijgen in de samenleving.

Er ontstaan zo uiteindelijk positieve maar geen deterministische relaties tussen ouderlijke bekwaamheden, stimulerende opvoedingsomgeving en vroege bekwaamheden bij leerlingen. In de loop van de twintigste eeuw stond het onderwijs steeds meer open voor bekwame leerlingen uit de lagere strata. In het begin van de twintigste eeuw konden niet alle bekwame leerlingen uit de lagere strata studeren door gebrek aan financiële en maatschappelijke ondersteuning, maar aan het eind van die twintigste eeuw konden zo goed als alle bekwame leerlingen uit de lagere strata studeren. Daarom zijn er nu aan het begin van de eenentwintigste eeuw veel minder bekwame maar laaggeschoolde ouders te vinden (behalve onder derdewereldimmigranten).

In het onderwijs en in de samenleving worden grotere bekwaamheden positief gewaardeerd en beloond. Dat is niet vreemd, want deze dragen bij tot een grotere productiviteit, zowel voor het individu als voor de maatschappij als geheel. Voor het onderwijs betekent dit dat intelligente leerlingen, ongeacht hun ouderlijk milieu, een grotere kans op een hoger onderwijsniveau hebben dan minder intelligente leerlingen uit een vergelijkbaar milieu. Datzelfde

geldt op de arbe
(een meer gewaa
mensen, afkoms
opleiding. Het b
van vrouwen en
schappelijke bep
van migratie zo
moeite hebben
veren. Kortom,
en de samenlev
milieu. Het effe
onderwijs, op h
het primaire eff
dat het ouderlij
kinderen heeft
ouderlijk milie
bekwaamheids
aangepakt zou
streekse ingre
moreel onver
Dat het onder
voor leerlinge
delmatig bekw
een hogere op
neer zij *relati*
de stijgende,
voor deze gr
op het cultur
werk en wer
onderwijs al
opleidingske
matig bekw
hoog onder
Openbare e
om voor lee
heden te to
is voor mid
risico, want
vallen, ter
men juist v

geldt op de arbeidsmarkt: intelligente mensen hebben meer kans op succes (een meer gewaardeerde baan, een hoger inkomen) dan minder intelligente mensen, afkomstig uit een vergelijkbaar milieu en met een overeenkomstige opleiding. Het belang van intelligentie en persoonlijkheid is voor het succes van vrouwen en migranten op de arbeidsmarkt nog groter, omdat zij door maatschappelijke beperkingen (positie als vrouw, discriminatie, transactiekosten van migratie zoals het niet-erkende diploma, cultuurverschillen) toch al meer moeite hebben om de waarde van hun diploma op de arbeidsmarkt te verzilveren. Kortom, meer bekwaamheden dragen bij aan succes in het onderwijs en de samenleving, en dat is maar gedeeltelijk te herleiden tot het ouderlijk milieu. Het effect van bekwaamheden, gemeten aan het begin van het basisonderwijs, op het uiteindelijke onderwijsniveau (sociologen noemen dit wel het primaire effect van het ouderlijk milieu) is bovendien groter dan het effect dat het ouderlijk milieu in het verdere verloop van de schoolloopbaan van de kinderen heeft op hun onderwijsniveau (ook wel het secundaire effect van het ouderlijk milieu genoemd). Praktisch betekent dit dat de oorzaken van die bekwaamheidsverschillen gedurende de eerste paar levensjaren zeer effectief aangepakt zouden kunnen worden. Het probleem is evenwel dat een rechtstreekse ingreep in het intieme gezinsleven door of namens de samenleving moreel onverantwoord en onuitvoerbaar wordt geacht.

Dat het onderwijs door het wegnemen van financiële barrières opener werd voor leerlingen uit de lagere strata, had een neveneffect: het werd voor de middelmatig bekwaame leerlingen uit de hogere strata noodzakelijk én mogelijk een hogere opleiding te volgen. Voor hen dreigde immers sociale daling wanneer zij *relatief* onvoldoende onderwijs hadden gevolgd, juist in verhouding tot de stijgende, bekwaame leerlingen uit de lagere strata. Een belangrijk middel voor deze groep middelmatige leerlingen uit de hogere strata is een beroep op het cultureel kapitaal van hun ouders (een simpel voorbeeld: hulp bij huiswerk en werkstuk), zowel voor het vinden van sluike- en kronkelwegen in het onderwijs als bij de afweging van ideële en materiële kosten en baten van opleidingskeuzen. Juist door dit ouderlijk cultureel kapitaal hebben de middelmatig bekwaame leerlingen uit de hogere strata meer kans om uiteindelijk een hoog onderwijsniveau te halen dan bekwaame leerlingen uit de lagere strata. Openbare en duidelijke toetsing van de eigen onderwijsprestaties vormt daarom voor leerlingen uit de lagere strata een mogelijkheid om hun bekwaamheden te tonen en daarmee meer kansen te krijgen. Een dergelijke toetsing is voor middelmatig bekwaame leerlingen uit de hogere strata juist weer een risico, want zij kunnen zonder ouderlijke steun gemakkelijker door de mand vallen, terwijl zij in onderwijsstelsels met meer verborgen selectiemechanismen juist wel mogelijkheden hebben om hun ouderlijk kapitaal in te zetten.

4.3 Ouderlijk milieu en andere sociale breuklijnen

De kansen van kinderen op een gunstige onderwijsloopbaan worden beïnvloed door het ouderlijk milieu. Dat bestaat uit twee belangrijke 'dimensies', kenmerken die wel met elkaar samenhangen maar niet tot elkaar herleid kunnen worden: het beroepsniveau van (meestal) de vader en het opleidingsniveau van beide ouders. Men zou deze kenmerken ook het ouderlijk financiële en culturele kapitaal kunnen noemen. Het begrip kapitaal wijst erop dat het hier niet om vluchtige schommelingen in inkomen en culturele participatie gaat, maar om de beschikbare hulpbronnen voor de lange termijn. Het ouderlijk milieu is niet alleen van invloed op succes in de schoolloopbaan, maar naast bekwaamheid en behaald opleidingsniveau speelt het ook nog een rol bij succes op de arbeidsmarkt, zeker bij het zetten van de eerste stappen op deze markt.

De invloed van het ouderlijk milieu op succes in het onderwijs is gedurende de twintigste eeuw wel veranderd. Met name het beroep van de vader (gemeten naar de status of de aantrekkelijkheid van dat beroep, uitgedrukt in de opleidingseisen en de financiële beloning) is nu van minder grote invloed op het onderwijssucces van zijn kinderen. De groeiende openheid van het onderwijs door het verdwijnen van financiële barrières is hiervoor een goede verklaring. Maar het opleidingsniveau van de ouders is voor het onderwijssucces van hun kinderen nog steeds van grote invloed. Ten dele komt dit doordat het opleidingsniveau van de ouders een steeds betere indicator is geworden van hun feitelijke bekwaamheden. Het aantal laaggeschoolde maar bekwaame autochtone ouders is immers, dankzij diezelfde gegroeide openheid van het onderwijs, steeds kleiner geworden. Dat geldt voor de opleiding van vaders, maar nog meer voor het opleidingsniveau van moeders.

In verhouding tot het beroep en de opleiding van de ouders zijn andere kenmerken van het ouderlijk huis minder belangrijk voor de onderwijsloopbaan van de kinderen. Tijdelijke werkloosheid van de ouders of kortetermijnschommelingen in hun inkomen beïnvloeden nauwelijks het schoolsucces van de kinderen, in vergelijking met de opleiding en het beroep van de ouders en de vroege bekwaamheid van de kinderen. Enerzijds komt dit door het succes van de meeste Europese continentale welvaartsstaten, die de onmiddellijke gevolgen van tijdelijke werkloosheid en armoede weten op te vangen. Anderzijds is de kans op langdurige werkloosheid en blijvende armoede direct gerelateerd aan de status van het laatste beroep en de opleiding. Langdurige werkloosheid en armoede in de periode dat ouders schoolgaande kinderen hebben, zijn vaak een gevolg van een lage opleiding of geringe ouderlijke bekwaamheden, en dus van hun beperktere mogelijkheden om zelf hun leven weer op de rails te

zetten. Da
beeld echi
armoedeg
telijk het o
Andere m
kinderen.
ten, religi
staand m
met de bi
groting v
hebben m
Leerlinge
gescheide
samenlev
maatscha
meer aar
onderwij
de twinti
(waarond
woonomp
kansen o
halverwe
Om de l
begrijpen
lingen m
overgang
selectie,
school n
brugperi
kansen
bij deze
schoolpr
een rol.
een aan
leeftijd g
gewicht
gangen
milieu i
dan in a

jnen

worden beïnvloed 'dimensies', ken- ar herleid kunnen eidingsniveau van manciële en cultu- p dat het hier niet cipatie gaat, maar ouderlijk milieu is r naast bekwaam- l bij succes op de deze markt.

is is gedurende de e vader (gemeten drukt in de oplei- ote invloed op het van het onderwijs goede verklaring. ijssucces van hun doordat het oplei- worden van hun bekwame autoch- id van het onder- van vaders, maar

zijn andere ken- derwijsloopbaan tetermijnschom- oolsucces van de de ouders en de or het succes van middellijke gevol- en. Anderzijds is irect gerelateerd ige werkloosheid hebben, zijn vaak waamheden, en eer op de rails te

zetten. Daardoor kunnen deze ouders door bepaalde gebeurtenissen (bijvoor- beeld echtscheiding, het grootschalig verdwijnen van werk) blijvend onder de armoedegrens of in een uitzichtloze werkloosheid terecht komen en zo gedeel- telijk het onderwijssucces van hun kinderen verder negatief beïnvloeden.

Andere minder belangrijke achtergrondkenmerken die het functioneren van kinderen in het onderwijs beïnvloeden zijn etnische herkomst van immigran- ten, religieuze tegenstellingen, de stad-plattelandtegenstelling en het alleen- staand moederschap (vooral als dat voortvloeit uit het verbreken van de relatie met de biologische vader). Deze kenmerken vervullen een eigen rol bij de ver- groting van ongelijke onderwijskansen, maar de negatieve effecten hiervan hebben minder invloed dan het beroep en het opleidingsniveau van de ouders. Leerlingen kunnen voor hun onderwijssucces beter hooggeschoolde maar gescheiden ouders hebben dan laaggeschoolde ouders die nog steeds gelukkig samenleven. Het is van belang op te merken dat de effecten van deze andere maatschappelijke kenmerken, in tegenstelling tot die van het ouderlijk milieu, meer aan wisselingen onderhevig zijn. Zo is de klassieke achterstand in onderwijskansen van het platteland ten opzichte van de stad aan het eind van de twintigste eeuw zo goed als verdwenen en in een aantal Europese landen (waaronder Nederland) zelfs in een voorsprong voor een niet-grootstedelijke woonomgeving omgeslagen. Tegelijkertijd zijn er nieuwe ongelijke onderwijs- kansen ontstaan voor kinderen van migranten en alleenstaande moeders die halverwege de twintigste eeuw nog niet bestonden.

Om de betekenis van het ouderlijk milieu voor onderwijskansen beter te begrijpen moeten we het onderwijs beschouwen als een loopbaan, die leer- lingen meer of minder succesvol afleggen. Een onderwijsloopbaan bestaat uit overgangen tussen verschillende onderwijstypen en bijna altijd vindt hierbij selectie, al dan niet openlijk en formeel, plaats. Dus de overgang van basis- school naar de eerste fase van het voortgezet onderwijs, de overgang van de brugperiode naar een van de schooltypen enzovoort. Ongelijke onderwijs- kansen zijn in feite opgebouwd uit ongelijke selectie en ongelijke keuzen bij deze overgangen. Naast bewezen bekwaamheid door middel van goede schoolprestaties speelt ook het ouderlijk milieu bij elk van deze overgangen een rol. Die rol is groter naarmate een selectieve overgang, een overgang die een aanmerkelijk deel van de leerlingen niet succesvol maakt, op jeugdiger leeftijd gemaakt moet worden; ouderlijke kenmerken leggen hierbij een groter gewicht in de schaal dan de wensen en mogelijkheden van de leerling bij over- gangen op oudere leeftijd. Dit verklaart waarom het gewicht van het ouderlijk milieu in onderwijsstelsels met een vroege, niet-reparabele selectie groter is dan in andere onderwijsstelsels.

Ten slotte zijn kenmerken van het ouderlijk milieu belangrijker voor de ongelijke onderwijskansen dan het belangrijkste schoolkenmerk: de schoolsegregatie van leerlingen naar bekwaamheid en ouderlijk milieu.

4.4 Segregatie tussen scholen en buurten

De mate van segregatie tussen scholen en buurten is een derde factor die van invloed is op ongelijke onderwijskansen. Segregatie is hier bedoeld als technische term en heeft betrekking op de mate waarin de samenstelling van een bepaalde school of buurt (op cognitief gebied, wat betreft ouderlijk milieu, etnische afkomst, religie, gezinstype, enzovoort) afwijkt van de gemiddelde scholen of buurten in die gemeente.

Oorzaken van segregatie

Segregatie van buurten ontstaat door de uiteenlopende prijzen en kwaliteit van woningen, de uiteenlopende kwaliteit van de infrastructuur van wijken (inclusief scholen), de mate waarin het gebruik van die infrastructuur voorbehouden is aan buurtbewoners (bijvoorbeeld een postcodebeleid voor scholen maakt goede scholen alleen toegankelijk voor buurtbewoners), de verschillende voor- en afkeuren van buurtbewoners voor bepaalde andere buurtgenoten, de discriminatie van bepaalde potentiële bewoners door huiseigenaren, de uiteenlopende mogelijkheden om te verhuizen naar een andere buurt enzovoort. Segregatie van scholen ontstaat doordat leerlingen uit sterk van elkaar verschillende voedingsgebieden van scholen komen (vaak als gevolg van segregatie van buurten), door verschillen in kwaliteit van scholen en de waarneming daarvan door ouders en leerlingen, door verschillende voor- en afkeuren voor bepaalde schoolgenoten, door uiteenlopende kosten verbonden aan het bezoeken van bepaalde scholen (schoolgeld, schoolboeken, schoolreisjes, kledingmores enzovoort), door discriminatie van bepaalde potentiële leerlingen door schoolbesturen, leraren, medeleerlingen en ouders, door de regels voor de relatie tussen woonbuurten en voedingsgebieden van scholen, en door de mogelijkheden voor verschillende sociale strata om die regels te ontduiken. Zo kunnen ouders met meer geld of relaties gemakkelijker een schijnadres voor hun kind in een goede wijk (bijvoorbeeld een kamertje huren bij familie of een collega) verwerven, zodat hun kind toch tot die goede school wordt toegelaten. Een voorbeeld uit Parijs: goed opgeleide ouders kunnen gemakkelijker de leiding van een goede school buiten hun eigen wijk overtuigen dat hun kind dat speciale programma (bijvoorbeeld Russisch) van die school nodig heeft, zodat het toch tot die goede school wordt toegelaten.

Deze opsomming v
scholen geeft aan d
is de segregatie tus
(zoals Frankrijk) w
en voedingsgebied
ring van die grote
mogelijkheden van
corrigeerd te ontdu
bestaat, zoals in M
zijn dan de segre
tere verschil tusse
rigen niet alleen
vergroot. Tegelijk
kleiner, want een
(de mate waarin
houden is aan bu
Er zijn dus twee
band tussen woo
waarde van de h
zo wordt de buu
belemmert een
ambitieuze oud
om scholen met
mobiliteit tusse
een zwakke bar
waarde van de l
liteit van de sch
tere keuzevrijh
omdat de hoge
zowel door een
middelen (bijv
om hun keuze
etnische of re
school) de on

Vijf geve
De schoolseg
via vijf proce
het curriculu
leerlingenpo

Deze opsomming van de oorzaken van segregatie tussen buurten en tussen scholen geeft aan dat die twee vormen van segregatie niet identiek zijn. Meestal is de segregatie tussen scholen groter dan die tussen buurten, zelfs in landen (zoals Frankrijk) waar in principe een vaste relatie bestaat tussen woonbuurt en voedingsgebied van scholen via een vorm van postcodebeleid. De verklaring van die grotere mate van segregatie tussen scholen ligt in de ruimere mogelijkheden van de hogere strata om wetten en regels onbestraft en ongecorrigeerd te ontduiken. In landen waar een grotere vrijheid van schoolkeuze bestaat, zoals in Nederland, zal de segregatie tussen scholen nog veel groter zijn dan de segregatie tussen de buurten waarin die scholen staan. Dit grotere verschil tussen de mate van school- en buurtsegregatie ontstaat dan overigens niet alleen door de vrije schoolkeuze, die de verschillen tussen scholen vergroot. Tegelijkertijd wordt door een vrije schoolkeuze de buurtsegregatie kleiner, want een van de processen die leiden tot een hogere buurtsegregatie (de mate waarin het gebruik van scholen met verschillende kwaliteit voorbehouden is aan buurtbewoners) is niet meer relevant bij de keuze van buurten. Er zijn dus twee tegenstrijdige segregatieprocessen relevant. Een zeer sterke band tussen woonbuurt en voedingsgebied van scholen verhoogt of verlaagt de waarde van de huizen in bepaalde buurten door de kwaliteit van de scholen; zo wordt de buurtsegregatie vergroot en dus indirect de schoolsegregatie. Ook belemmert een dergelijk sterke band tussen woonbuurt en voedingsgebied de ambitieuze ouders die gedwongen zijn in arme wijken te wonen (migranten) om scholen met een hogere kwaliteit voor hun kinderen uit te kiezen, en zo de mobiliteit tussen generaties te realiseren waarvoor zij geëmigreerd zijn. Door een zwakke band tussen woonbuurt en voedingsgebied van scholen wordt de waarde van de huizen in bepaalde buurten nauwelijks beïnvloed door de kwaliteit van de scholen, en zo wordt de buurtsegregatie verkleind. Maar de grotere keuzevrijheid van ouders en leerlingen vergroot wel de schoolsegregatie, omdat de hogere strata meer gebruik weten te maken van die keuzevrijheid, zowel door een informatievoorsprong over die kwaliteit als door meer hulpmiddelen (bijvoorbeeld geld voor veilig transport, auto, flexibele werktijden) om hun keuze te realiseren. In enkele gevallen kan segregatie op grond van etnische of religieuze herkomst (islamitische scholen) of geslacht (vrouwen-scholen) de onderwijsachterstand verkleinen.

Vijf gevolgen van schoolsegregatie

De schoolsegregatie en de samenstelling van de leerlingenpopulatie hebben via vijf processen invloed op ongelijke onderwijskansen. In de eerste plaats: het curriculumniveau waarop leerkrachten in een school met een bepaalde leerlingenpopulatie les kunnen geven. Ten tweede: het niveau waarmee een

leerling de eigen prestaties beoordeelt, gegeven het niveau van de medeleerlingen. Ten derde: de hoeveelheid reële onderwijstijd voor leerkrachten en reële leertijd van leerlingen, die verminderd wordt door het verlies van tijd die men moet besteden aan andere zaken dan lesgeven of herhaling van niet-begrepen stof als gevolg van de cognitieve, sociale, culturele, etnische of religieuze samenstelling van de leerlingenpopulatie. Ten vierde: de totale hoeveelheid financiële, culturele en sociale hulpbronnen die de ouders van leerlingen uit de specifieke populaties bijeen kunnen brengen om het leerproces zo goed mogelijk te laten verlopen. En ten vijfde: de uiteenlopende gemiddelde kwaliteit van de leerkrachten op scholen.

Docenten zijn gedwongen om bij de inrichting van hun onderwijs rekening te houden met de ingeschatte gemiddelde leermogelijkheden van de leerlingenpopulatie. Als docenten die mogelijkheden zouden overschatten, profiteren te weinig leerlingen van hun onderricht; zouden zij die gemiddelde leermogelijkheden onderschatten, dan ligt het niveau van hun onderwijs te laag en leren te veel leerlingen te weinig. Doordat docenten rekening moeten houden met de ingeschatte gemiddelde leermogelijkheden van de leerlingenpopulatie, lopen de niveaus waarop zij hun onderwijs richten ook binnen hetzelfde onderwijstype uiteen. In scholen met een bepaalde samenstelling van de leerlingenpopulatie waarvan docenten denken dat de meeste leerlingen veel kunnen leren, zullen de onderwijsdoelen en -niveaus hoger liggen dan op scholen met een leerlingenpopulatie waarvan wordt verwacht dat zij weinig aankan. Leerlingen krijgen zo in scholen met verschillende leerlingenpopulaties een verschillend curriculumniveau aangeboden, waardoor hun onderwijsprestaties (ook bij een gelijk startniveau) uiteen zullen gaan lopen, hetgeen tot ongelijke onderwijskansen leidt. Landen met onderwijsstelsels die een nationaal curriculum hebben of een gestandaardiseerd centraal examen, geven docenten minder mogelijkheden om hun onderwijsdoelen en -niveaus sterk naar beneden toe aan te passen. Zouden deze docenten dat wel doen, dan komt deze niveauverlaging gemakkelijker aan het licht dan soortgelijke aanpassingen in landen die geen nationaal curriculum of gestandaardiseerd centraal examen hebben. Daarom halen leerlingen in landen of regio's met een nationaal curriculum of een gestandaardiseerd centraal examen hogere onderwijsprestaties.

Leerlingen zullen hun eigen leerprestaties mede beoordelen aan de hand van die van hun medeleerlingen. Als de prestaties van medeleerlingen door de samenstelling van de leerlingenpopulatie laag zijn, kan een leerling gemakkelijker een relatief betere beoordeling behalen, zo zijn eigen prestaties overschatten en dus minder uitgedaagd worden die verder te verbeteren. Als de leerprestaties van medeleerlingen hoog zijn, kan een leerling gemakkelijker een relatief lagere beoordeling behalen, zo zijn eigen prestaties onderschatten

en dus meer uit
in alle gevallen
de leerling: de
terwijl de relat
tot een grotere
spreekwoord o
de mussen'. L
populaties op
leveren, waard
zullen gaan lo
De mate van e
bare tijd voor
leer- en onder
blemen thuis o
Hetzelfde gek
gevendens bes
de onderwijsv
van de leer- e
moet dezelfde
beklijft. Er bl
deze situatie
met leerlingen
uitgelegd te w
ping van de st
in klassen me
dan leerlinge
gen. Dit lijkt
segregatie als
aan vroege s
van het ouder
ties niet gelij
hebben dus
wijstijd te ha
voldoende le
De gemiddel
kennis van k
met verschil
De effectiev
teit en dus l
Deze positie

en dus meer uitgedaagd worden om ze te verbeteren. Of deze processen zich in alle gevallen zullen voordoen, hangt mede af van de persoonlijkheid van de leerling: de relatief lagere prestaties kunnen sommigen ook ontmoedigen, terwijl de relatief hogere prestaties andere leerlingen kunnen aanmoedigen tot een grotere inspanning. Maar in de meeste gevallen gaat het Romeinse spreekwoord op: 'Beter de kleinste onder de adelaars, dan de grootste onder de mussen'. Leerlingen worden zo in scholen met verschillende leerlingenpopulaties op uiteenlopende wijze gemotiveerd hogere onderwijsprestaties te leveren, waardoor die (ook bij een gelijk startniveau) in deze scholen uiteen zullen gaan lopen, hetgeen tot ongelijke onderwijskansen leidt. De mate van effectiviteit van onderwijs is bovenal afhankelijk van de beschikbare tijd voor zowel het geven van onderwijs als voor het leren van de stof. De leer- en onderwijstijd kan op een school sterk verminderen als leerlingen problemen thuis of op straat hebben waardoor het leerproces wordt onderbroken. Hetzelfde geldt als er grote taalbarrières tussen de leerlingen en onderwijsgevendenden bestaan, of tijd weglekt door slecht voorbereide of ongeorganiseerde onderwijsvernieuwing. Dat leidt tot een verdere drastische vermindering van de leer- en onderwijstijd. In leerlingenpopulaties met lage leerprestaties moet dezelfde stof meerdere malen onderwezen worden voordat die enigszins beklijft. Er blijft dan weinig tijd over voor verdere verdieping van de stof. In deze situatie is weinig leer- en onderwijstijd. Dit in tegenstelling tot klassen met leerlingenpopulaties met hoge leerprestaties. De stof hoeft maar één keer uitgelegd te worden, de reacties van de leerlingen leiden al vanzelf tot verdieping van de stof en er blijft ook tijd over voor verdieping. Zo kunnen leerlingen in klassen met veel goede medeleerlingen betere onderwijsprestaties behalen dan leerlingen met dezelfde talenten in klassen met veel slechte medeleerlingen. Dit lijkt een argument voor vroege selectie, maar dat is het alleen als men segregatie als onveranderlijk 'natuurverschijnsel' accepteert. Bovendien zijn aan vroege selectie andere nadelen verbonden, met name een sterker effect van het ouderlijk milieu. In feite is de leer- en onderwijstijd in deze beide situaties niet gelijk, ondanks het gelijke urenrooster. Minder intelligente leerlingen hebben dus meer roostertijd nodig om dezelfde hoeveelheid leer- en onderwijstijd te halen dan intelligentere leerlingen. Dit onderstreept het belang van voldoende leer- en onderwijstijd, juist voor de minder goede leerlingen. De gemiddelde kwaliteit van de leerkrachten van een school (opleidingsniveau, kennis van het vak, ervaring, enzovoort) is ook ongelijk verdeeld over scholen met verschillende leerlingenpopulaties, zelfs binnen eenzelfde onderwijstype. De effectieve onderwijstijd is langer bij leerkrachten met een hogere kwaliteit en dus hebben leerlingen daar een uitgebreider aanbod van de leerstof. Deze positieve samenhang tussen gemiddelde kwaliteit van leerkrachten van

een school en leerlingenpopulaties ontstaat omdat scholen met veel moeilijke leerlingen het veel moeilijker hebben om goede leerkrachten aan te trekken en vast te houden. Het lesgeven op scholen met een slechte leerlingenpopulatie is een sisyfusarbeid. Daardoor wordt de kans groot dat een docent het op een gegeven moment opgeeft en naar een school met een gunstiger leerlingenpopulatie vertrekt, vooral als de kwaliteit van de betrokken leerkracht goed is. Daardoor houden scholen met gunstiger leerlingenpopulaties op de lange termijn een groter aantal goede leerkrachten dan scholen met ongunstiger leerlingenpopulaties. Een soortgelijk selectieproces speelt zich af bij het werven van leerkrachten: scholen met gunstiger leerlingenpopulaties zijn aantrekkelijker werkplekken en zij kunnen dus gemakkelijker uit meerdere sollicitanten met gemiddeld meer kwaliteit de beste selecteren, terwijl scholen met een ongunstiger leerlingenpopulatie minder sollicitanten van bovendien lagere kwaliteit krijgen en dus moeilijker de beste kunnen kiezen. Ten slotte is de mate van cognitieve en sociale schoolsegregatie belangrijker voor de ongelijke onderwijskansen dan de verschillen in onderwijscondities op scholen.

4.5 Onderwijscondities

78

Zoals gezegd is de mate van effectiviteit van onderwijs afhankelijk van de beschikbare tijd, zowel voor het onderwijs geven door de docenten als voor het leren van de stof door de leerlingen. Dat betekent dat onderwijscondities die deze leer- en onderwijstijd beïnvloeden, van invloed zijn op ongelijke onderwijskansen. Juist leerlingen met een zwakke sociale, culturele of cognitieve achtergrond zijn afhankelijker van de kwaliteit van het onderwijs. Op hulp van hun ouders of hun omgeving bij het leerproces kunnen deze leerlingen minder rekenen, waardoor zij gebreken van de school thuis niet kunnen compenseren.

Gunstige condities

Voor de volgende onderwijscondities zijn – volgens een groot aantal internationale studies, die voldeden aan standaardonderzoekseisen – effectief gebleken (Scheerens & Bosker, 1997): het stimuleren door leerkrachten van prestaties in basisvakken; het monitoren en evalueren van de voortgang van leerprestaties; een ordelijk klimaat op school; huiswerk; en gestructureerd leren door coöperatie, feedback, aanmoediging en stimulans. Daarbij is het opvallend dat deze onderwijscondities voor het onderwijsbeleid van overheden over het algemeen ongrijpbaar zijn. Zij verwijzen naar het onmiddellijke

onderwijsproces en
leren zich afspelen
Verschillende on
nieuwe leren en z
baseren daarop h
contacturen (maa
onderwijzen (voor
boeken, audiovisu
worden vergroot
meer zelfstudie d
vatie of door mee
de motivering ni
niet automatisch
aandacht worden
wijsvormen voor
'zachtere' onderv
kapitaal, die niet
Onderwijsconditi
heeft, zijn dus in
het onderwijsleer
of de studenten-c
ervaring van leer
enzovoort. Dat de
landen alleen no
gelijke financier
Hierdoor zijn de
zekere hoogte to
lesuitval door ve
ken van gekwali
demoralisatie va
tief beïnvloeden

Ongelijke v

Positieve onderv
len verdeeld en
leerlingenpopul
is. Scholen met
effectief te zijn
onder druk door
van leerlingen. I

onderwijsproces en naar het schoolklimaat waarbinnen het onderwijs en het leren zich afspelen.

Verschillende onderwijsmethoden (montessori, jena, dalton, antroposofie, nieuwe leren enzovoort) proberen deze onderwijs- en leertijd te vergroten en baseren daarop hun succes. Men kan de onderwijstijd vergroten door meer contacturen (maar die hebben een dalende meeropbrengst) of door effectiever onderwijzen (vooral via betere en aantrekkelijker onderwijsmiddelen, zoals lesboeken, audiovisueel materiaal, computers en dergelijke). De leertijd kan ook worden vergroot door meer huiswerk (ook met een dalende meeropbrengst), meer zelfstudie door de leerlingen door vergroting van hun intrinsieke motivatie of door meer stimulerende onderwijsmiddelen (maar met het risico dat de motivering niet aanslaat of beklijft). Vergroting van de onderwijstijd leidt niet automatisch tot verlenging van de leertijd, en andersom. Daarbij moet aandacht worden gegeven aan mogelijke differentiële effecten van deze onderwijsvormen voor leerlingen afkomstig uit verschillende strata, want sommige 'zachtere' onderwijsmethoden veronderstellen bekwaamheden en cultureel kapitaal, die niet in alle strata in gelijke mate voorhanden zijn.

Onderwijscondities waarop het onderwijsbeleid van overheden wel invloed heeft, zijn dus in het beste geval indirect van invloed op de effectiviteit van het onderwijsleerproces. Het gaat hier om omstandigheden als klassengrootte of de studenten-docentenratio, salarisniveau van leerkrachten, schoolgrootte, ervaring van leerkrachten, de architectonische kwaliteit van het schoolgebouw enzovoort. Dat deze meer materiële onderwijscondities in de meeste Europese landen alleen nog maar een indirecte rol spelen, is vooral het gevolg van de gelijke financiering van alle scholen van hetzelfde type door de overheid. Hierdoor zijn de verschillen in materiële condities relatief gering en tot op zekere hoogte toevallig. Wel zijn er aanwijzingen dat onderwijscondities, zoals lesuitval door veelvuldige ziekte of afwezigheid van leerkrachten, het ontbreken van gekwalificeerde leerkrachten, gebruik van verouderd lesmateriaal en demoralisatie van het docententeam, wél direct de leer- en onderwijstijd negatief beïnvloeden en daardoor het schoolklimaat verslechteren.

Ongelijke verdeling van onderwijscondities

Positieve onderwijscondities en goede schoolklimaten zijn ongelijk over scholen verdeeld en hangen samen met een evenwichtige samenstelling van de leerlingenpopulatie, zelfs in landen waarin de financiering van scholen gelijk is. Scholen met veel moeilijke leerlingen hebben minder mogelijkheden om effectief te zijn én te blijven. De leer- en onderwijstijd staat daar voortdurend onder druk doordat tijd verloren gaat aan de niet-leerstofgebonden problemen van leerlingen. Daardoor bestaat het risico dat het docententeam op een ge-

ven moment de strijd om de kwaliteit van hun onderwijs en school opgeeft. De verhalen van Beekman, een vmbo-docent en tevens journalist, over zijn dagelijkse omgang met zijn leerlingen en de wijze van invoering van de praktijkschool zijn goede illustraties van deze voortdurende druk op het docententeam en het risico dat men de moed verliest. De kans op dat laatste wordt groter als het docententeam geen politiek of religieus waardepatroon heeft, dat hen helpt deze strijd voort te zetten en te legitimeren. Een van de handicaps van het openbaar onderwijs bij de bestrijding van ongelijke onderwijskansen is dat een dergelijk politiek of religieus waardepatroon van het docententeam in strijd is met het openbare karakter van de school en dus minder zal voorkomen. Tegelijkertijd is dit een pluspunt van religieus geïnspireerde scholen (zoals islamitische scholen), waarbij het docententeam een duidelijker waardepatroon heeft, dat hen helpt de sisyfusarbeid vol te houden. Het opgeven van de strijd om de kwaliteit van hun school kan leiden tot het vertrek van goede docenten naar andere scholen, het geruime tijd niet kunnen verzorgen van onderwijs in bepaalde vakken, en het vaker geven van onderwijs door ongekwalificeerde leerkrachten. Dat kan weer demoralisatie van de overgebleven leerkrachten tot gevolg hebben, waardoor het onderwijsproces en het schoolklimaat nog verder achteruitgaan. Daarom hebben uiteindelijk scholen met een ondermaats presterende leerlingenpopulatie vaker slechtere onderwijscondities dan scholen met een goed presterende leerlingenpopulatie. Het verhogen van de onderwijscondities op scholen met moeilijke leerlingenpopulaties is om deze reden zo belangrijk bij het bestrijden van ongelijke onderwijskansen naar ouderlijk milieu.

80

Maatstaven en moreel

Allereerst volgt uit het voorafgaande dat juist scholen met ongunstige onderwijscondities belang hebben bij duidelijke maatstaven voor het te bereiken niveau, hetzij via een nationaal curriculum, hetzij via een nationaal eindexamen. Dat helpt deze scholen hun onderwijsdoelen op de lange termijn te handhaven. Die worden door de strijd om de kwaliteit en door de druk van vergelijkende beoordeling anders gemakkelijk ongemerkt naar beneden bijgesteld, zonder dat de ouders en kinderen die deze scholen bezoeken (en die toch al een informatieachterstand hebben) dat te weten kunnen komen. Als leerlingen de gevolgen van mindere schoolkwaliteit op de arbeidsmarkt zullen merken, is het meestal te laat en is de opgelopen achterstand niet meer te repareren.

Ten tweede volgt dat een hoog moreel van het docententeam een factor vormt bij het creëren en handhaven van gunstige onderwijscondities. Een van de beste middelen om het moreel van een team professionals hoog te houden, is

hen zo veel mo
uiteraard met g
de behaalde on
tussen de mog
houd en -vorm
(van het minis
centraal kantoo
afstemming za
Deze gematigd
een openbare t
tot een gematig
het beste bij de

4.6 Openli

Een van de or
vingen is de s
onderwijstype
ongelijke ond
de lagere strat
van deze risic
onderwijstype
oecd-landen p
tie binnen he
en daarom ka
een poging h
pelijk onverm
het onderwijs
leerlingen ui
wijs. Immers
(dezelfde crit
mogelijk een
gedifferentie
met uiteenlo
standaard, d

Vroege

Zoals al eerd
bij een selec

hen zo veel mogelijk speelruimte te bieden bij de uitoefening van hun beroep, uiteraard met gelijke financiële randvoorwaarden en een openbare toetsing van de behaalde onderwijsprestaties. Zij kunnen dan de beste afstemming maken tussen de mogelijkheden en wensen van hun leerlingen en de onderwijsinhoud en -vormgeving, in plaats van algemene richtlijnen te moeten opvolgen (van het ministerie van Onderwijs, van de gemeentelijke overheid, of van het centraal kantoor van het scholenagglomeraat waartoe de school behoort). Die afstemming zal van school tot school, maar ook van jaar tot jaar, variëren. Deze gematigde variatie (gedempt door gelijke financiële randvoorwaarden en een openbare toetsing van de behaalde onderwijsprestaties) zal kunnen leiden tot een gematigde competitie van scholen om leerlingen en schoolkrachten die het beste bij de school passen en de beste leerprestaties halen.

4.6 Openlijke en verborgen differentiatie

Een van de onvermijdelijke functies van het onderwijs in moderne samenlevingen is de selectie en de allocatie (de toewijzing) van die leerlingen over het onderwijstype dat het beste bij hun capaciteiten past. Voor het onderwerp van ongelijke onderwijskansen is het van belang op te merken dat leerlingen uit de lagere strata bij hun onderwijskeuzen andere kosten- en batenaftewegingen van deze risico's maken, waardoor het rationeel voor hen is om de veiliger onderwijstypen en -routes te kiezen. Vanaf de jaren zestig is er in de meeste OECD-landen gedebatteerd en geëxperimenteerd met het uitstel van deze selectie binnen het secundair onderwijs. Velen is deze selectiefunctie een gruwel en daarom kan dit uitstel binnen het secundair onderwijs gezien worden als een poging het onderwijs hiervan te bevrijden. Maar door deze maatschappelijk onvermijdelijke selectie over te laten aan de arbeidsmarkt in plaats van het onderwijs, bestaat de kans dat de maatschappelijke ongelijkheid tussen leerlingen uit verschillende strata nog groter wordt dan binnen het onderwijs. Immers, de selectie op de arbeidsmarkt is nog minder universalistisch (dezelfde criteria gelden voor iedereen) dan die in het onderwijs. Is het ook mogelijk een andere redenering te volgen? Juist omdat de arbeidsmarkt sterk gedifferentieerde criteria hanteert, heeft ze meer mogelijkheden om mensen met uiteenlopende competenties op te nemen. Immers, hoe eenduidiger de standaard, des te minder ruimte voor compensatie en improvisatie.

Vroege selectie voor verschillende onderwijstypen

Zoals al eerder is opgemerkt, is de invloed van het ouderlijk milieu het grootst bij een selectie op jeugdige leeftijd. Ouderlijke kenmerken leggen een groter

gewicht in de schaal bij deze jeugdige overgangen dan de wensen en mogelijkheden van de dan nog niet mondige leerling. Dit verschillende gewicht van het ouderlijk milieu bij overgangen in een onderwijsloopbaan verklaart dan ook waarom de invloed van het ouderlijk milieu in onderwijsstelsels met een vroege selectie groter is dan in andere onderwijsstelsels. Een van de consequenties van deze uitkomst is dat in onderwijsstelsels met een hiërarchische ordening van onderwijstypen, zoals in Duitsland en Nederland, de effecten van het ouderlijk milieu – en dus ook de ongelijke onderwijskansen – groter zijn dan in onderwijsstelsels die dergelijke onderwijstypen niet kennen (Finland, Zweden). Deze effecten van het ouderlijk milieu zijn vooral groot omdat de immateriële kosten en baten van de verschillende onderwijstypen sterk afhankelijk zijn van dat ouderlijk milieu. Met name de immateriële kosten voor het overbruggen van een sociale afstand voor het volgen van hogere onderwijstypen voor de lagere strata zijn extra groot, terwijl de kosten van lagere onderwijstypen voor de hogere strata ook extra groot zijn in onderwijsstelsels met openlijke verticale differentiatie. Dit verschil in immateriële kosten per stratum komt door de grotere sociale afstand tussen de leefwereld van de lagere strata en hogere onderwijstypen en de grotere sociale daling als gevolg van het volgen van lagere onderwijstypen door leerlingen uit de hoge strata. In onderwijsstelsels met minder hiërarchische verschillen zijn de sociale afstanden tussen leefwereld en onderwijsseisen kleiner of is de sociale daling minder sterk en het verschil in kosten tussen de strata kleiner. Het is dus de combinatie van dit milieugebonden afwegingsproces van de immateriële kosten en baten van verschillende onderwijstypen en de grotere betekenis van ouderlijk milieu bij deze onderwijskeuzen en -overgangen, waardoor onderwijsstelsels met selectie op jeugdige leeftijd en/of veel verschillende hiërarchisch geordende onderwijstypen vaker een grotere ongelijkheid van onderwijskansen kennen. Tegelijkertijd geldt voor dergelijke onderwijsstelsels dat de lagere typen scholen een minder gunstige leerlingenpopulatie hebben. Door deze verschillen in leerlingenpopulatie treden de vijf mechanismen – het aangeboden curriculumniveau, de contextgebondenheid van de beoordeling van eigen prestaties, verschillen in reële onderwijs- en leertijd, verschillen in het totaal van ouderlijke hulpbronnen, gemiddelde kwaliteit van de leerkrachten – ook tussen hiërarchieke onderwijstypen op. Dankzij deze mechanismen worden de ongelijke aanvangsverschillen bij de keuzen van de onderwijstypen verder uitgebouwd en de ongelijke onderwijskansen dus verder vergroot. Indien ten slotte de niveaueverschillen tussen deze onderwijstypen zo groot zijn geworden dat doorstroming van het ene lagere naar een hoger onderwijstype niet meer mogelijk is, dan is de jeugdig gemaakte keuze onherroepelijk en kan de grote kansongelijkheid ook niet meer via doorstroming afgezwakt worden. Daar

komt bij dat een
ge ziekte of afw
leerkrachten, h
het docententea
ste ook de best
tussen de leerli

Interne di

Dat wil niet zeg
of zonder hiër.
kansen van ve
Een andere, m
leerlingen uit
(zet leerlinger
zijn), *tracking*
goed zijn, maa
differentiatie
de uitwerking
ongelijke aan
de *streams* of
onderwijskan
Het voordeel
(en met nam
dan de kans
lende school
nen deze int
streams gro
in omvang v
voor een lee
zijn vrienden
ding (door k
de slaagkan
kelijker voor
omdat hij o
loopt. Ten s
minder noc
een lagere s
De grotere
min of me
schillende

komt bij dat een aantal onderwijscondities (met name lesuitval door veelvuldige ziekte of afwezigheid van leerkrachten, het ontbreken van gekwalificeerde leerkrachten, het gebruiken van verouderd lesmateriaal of ontmoediging van het docententeam) tussen deze onderwijstypen verschilt en wel zo dat de hoogste ook de beste onderwijscondities hebben. Dit vergroot de ongelijke kansen tussen de leerlingen van die onderwijstypen.

Interne differentiatie

Dat wil niet zeggen dat in onderwijsstelsels zonder selectie op jeugdige leeftijd of zonder hiërarchisch geordende onderwijstypen geen ongelijke onderwijskansen van vergelijkbare leerlingen uit verschillende strata zouden bestaan. Een andere, minder zichtbare mogelijkheid om de selectie en toewijzing van leerlingen uit te voeren is de differentiatie binnen de school, via *streaming* (zet leerlingen bij elkaar die in een aantal kernvakken ongeveer even goed zijn), *tracking* (zet leerlingen bij elkaar die in een bepaald vak ongeveer even goed zijn, maar laat de *tracks* tussen vakken variëren), enzovoort. Deze interne differentiatie kan een officieel of informeel karakter hebben; dat maakt voor de uitwerking niet veel uit. Bij de interne differentiatie worden vervolgens de ongelijke aanvangsverschillen bij de toewijzing of keuzen van de verschillende *streams* of *tracks* verder uitgebouwd en worden dus ook dáár de ongelijke onderwijskansen vergroot.

Het voordeel van interne differentiatie is dat de kans op interne doorstroming (en met name 'opstroom' naar een hogere track of stream) gemakkelijker is dan de kans op doorstroming tussen onderwijstypen, gevestigd in verschillende schoolgebouwen. In de praktijk blijkt dat op de langere termijn binnen deze intern gedifferentieerde scholen de 'afstroom' naar lagere tracks of streams groter is dan de opstroom naar hogere. De verklaring van dit verschil in omvang van op- en afstroom is dat bij de interne differentiatie afstroom voor een leerling minder kostbaar is, omdat hij hierbij het schoolgebouw en zijn vriendenkring niet hoeft te verlaten. Terwijl als gevolg van risicovermindering (door leerlingen, ouders en leerkrachten) opstroom alleen voorkomt als de slaagkansen in de hogere track of stream zeer groot zijn. Ook is het gemakkelijker voor docenten om een leerling naar een lagere stroom over te plaatsen, omdat hij op school blijft en dus de financiering van de school geen gevaar loopt. Ten slotte is het voor de leerling in een bepaalde hoge stream of track minder noodzakelijk goed te presteren, omdat een bereikbaar alternatief in een lagere stream of track voorhanden is.

De grotere kans op afstroom binnen intern gedifferentieerde scholen is dus min of meer spiegelbeeldig aan de kleinere kans van afstroom tussen verschillende onderwijstypen, want afstroom naar een lager onderwijstype is

zowel voor leerling als school kostbaarder en wordt dus minder gemakkelijk. De kans op afstroom is ook ongelijk verdeeld naar ouderlijk milieu als gevolg van het strata-gebonden afwegingsproces van de kosten en baten op afstroom. Afstroom is kostbaarder voor kinderen uit hogere strata omdat zij dan een grotere sociale daling ten opzichte van hun ouders zullen hebben, terwijl bij afstroom door leerlingen uit de lagere strata hun nieuwe niveau nog steeds hoger is dan dat van hun ouders. Hierdoor ervaren zij dus geen sociale daling.

Zoals gezegd komt opstroom minder voor, maar dat wil niet zeggen dat deze neutraal is naar sociaal milieu. Opstroom is kostbaarder voor kinderen uit lagere strata omdat zij dan een grotere sociale stijging ten opzichte van hun ouders zullen hebben en zich zo misschien van hen vervreemden, terwijl bij opstroom door leerlingen uit de hogere strata hun nieuwe niveau dichterbij dat van hun ouders komt en zij dus minder sociale daling ervaren dan in de lagere stream. Een voordeel van intern gedifferentieerde scholen kan zijn dat de belangrijkste beslissingen over op- en afstroom op een oudere leeftijd van de leerlingen genomen worden, en dat daardoor het effect van het ouderlijk milieu op deze beslissing kleiner kan zijn. De vijf mechanismen beschreven in paragraaf 4.4 (het aangeboden curriculumniveau, de contextgebondenheid van de beoordeling van eigen prestaties, verschillen in reële onderwijs- en leertijd, verschillen in het totaal van ouderlijke hulpbronnen, gemiddelde kwaliteit van de leerkrachten) treden ook op bij deze streams of tracks, net als bij de verschillende onderwijstypen. Tegelijkertijd hebben de lagere streams en tracks binnen deze scholen minder gunstige leerlingpopulaties. Door deze populatieverschillen treden de hiervoor genoemde vijf mechanismen ook tussen deze streams en tracks op.

Ten slotte komt daarbij dat onderwijscondities verschillen als gevolg van de interne machtsverhoudingen tussen docenten binnen scholen en ouderlijke druk en wel zo dat de hoogste *streams* de beste onderwijscondities hebben (met name lesuitval door veelvuldige ziekte of afwezigheid van leerkrachten, het ontbreken van gekwalificeerde leerkrachten, verouderd lesmateriaal, demoralisatie van het docententeam; zie paragraaf 4.5). Dankzij de verschillen in de mechanismen, leerlingpopulaties en onderwijscondities tussen streams worden de ongelijke aanvangsverschillen bij de keuzen van de verschillende streams verder uitgebouwd, met daarmee een toename aan ongelijke onderwijskansen, ook in onderwijsstelsels met interne differentiatie tussen streams of tracks.

Er bestaat nog voortgezet en h
dierichtingen. I
studies binnen
is gelijkwaardig
als een nadere v
len in toelating
geslacht, vereis
re secundaire
van studenten
arbeidsmarkt
atie in de mee
vormende on
hoger onderw
wijs en het al
(elektrotechn
rechten versu
Het is van be
disciplines er
misch onder
verschillende
orde. De Fra
het beroeps
teiten. In Du
alsnog een
van de bedri
Deze horizo
de ongelijke
teria van de
deze verbon
toegankelijk
(bijvoorbee
ding voor l
fixus ('affin
toegang da
voorkeur g
bieden op
kelijker he
de hogere

Hiërarchie van studierichtingen

Er bestaat nog een andere vorm van verborgen verticale differentiatie in het voortgezet en hoger onderwijs: de informele hiërarchie van disciplines en studierichtingen. Formeel is hier geen sprake van; de status van de verschillende studies binnen de onderwijsinstellingen en binnen de nationale wetgevingen is gelijkwaardig. Maar in de praktijk functioneert deze informele hiërarchie als een nadere verticale differentiatie. De feitelijke hiërarchie blijkt uit verschillen in toelatingscriteria voor bepaalde studierichtingen, samenstelling naar geslacht, vereist kwalificatieniveau van de docenten, hun salariëring en andere secundaire arbeidsvoorwaarden, studenten-docentenratio's, vereiste inzet van studenten, doorstroommogelijkheden naar vervolgopleidingen, en latere arbeidsmarktkansen van afgestudeerden. De bekendste horizontale differentiatie in de meeste Europese landen is die tussen het beroeps- en het algemeen vormende onderwijs, zowel binnen het voortgezet onderwijs als binnen het hoger onderwijs. Maar ook tussen studierichtingen binnen het beroepsonderwijs en het algemeen vormende onderwijs bestaan hiërarchische verschillen (elektrotechniek versus verpleging, wiskunde versus economie, medicijnen of rechten versus sociologie of pedagogiek enzovoort).

Het is van belang hier op te merken dat er geen 'natuurlijke' hiërarchie tussen disciplines en studierichtingen bestaat, en zelfs niet tussen beroeps- en academisch onderwijs. De nog steeds bestaande verschillen in deze hiërarchieën in verschillende Europese landen illustreren dit niet-bestaan van een natuurlijke orde. De Franse hiërarchie binnen het hoger onderwijs laat dit duidelijk zien: het beroepsonderwijs (*Les grandes écoles*) staat hiërarchisch boven de universiteiten. In Duitsland kan het aantrekkelijk zijn om na het *Abitur* (eindexamen) alsnog een opleiding in het leerlingstelsel te volgen, uiteraard afhankelijk van de bedrijfssector.

Deze horizontale differentiatie draagt op twee manieren bij tot vergroting van de ongelijke onderwijskansen. Allereerst door de verschillende toelatingscriteria van de verschillende opleidingen, maar ook door de vereiste kennis over deze verborgen hiërarchie in het onderwijs. Zo kunnen beroepsopleidingen toegankelijker zijn voor kinderen van ouders die tot hetzelfde beroep behoren (bijvoorbeeld medische opleiding voor kinderen van artsen; grafische opleiding voor kinderen van grafici), zowel door de toelatingscriteria bij numerus fixus ('affiniteit met ...') als door voorkennis over de beroepsopleiding en de toegang daartoe. Ten tweede zullen leerlingen uit de lagere strata eerder de voorkeur geven aan die studierichtingen en disciplines die het meeste uitzicht bieden op bepaald werk. Hoe duidelijker en zekerder de opleiding, hoe gemakkelijker het is voor leerlingen uit de lagere strata deze te kiezen. Leerlingen uit de hogere strata zullen door hun ouderlijk milieu meer weten over de minder

duidelijke en zekere studierichtingen en dankzij ouderlijke steun gemakkelijker een riskantere keuze aandurven. Deze voorkeur is ook rationeel, want leerlingen uit de lagere strata hebben minder hulpbronnen bij een langdurig zoekproces na het afstuderen, omdat hun ouders hen daarbij minder kunnen helpen (zowel met financiën als met informatie). Leerlingen uit de hogere strata hebben meestal wel ouders die hen daarbij kunnen helpen. Dus deze horizontale differentiatie leidt, afhankelijk van het ouderlijk milieu, tot verschillende kosten en baten van studierichtingen, en dus tot een vergroting van de ongelijke onderwijskansen. In het algemeen brengt dit leerlingen uit de lagere strata ertoe bij gelijke cognitieve capaciteiten toch de voorkeur te geven aan de duidelijker beroepsopleiding boven de vagere academisch georiënteerde opleidingen.

Doorstroming

Gegeven de invloed van deze al dan niet verborgen differentiatie in het onderwijs zijn de mogelijkheden om later alsnog een hogere stroom, studierichting of onderwijstype succesvol te kunnen volgen van groot belang voor het verminderen van ongelijke onderwijskansen naar ouderlijk milieu. Naarmate er binnen een onderwijstelsel meer mogelijkheden bestaan om op te stromen, kunnen leerlingen uit de lagere strata bepaalde milieuafhankelijke onderwijskeuzen later alsnog corrigeren. Meer mogelijkheden betekent hier bijvoorbeeld het niet hoeven te herhalen van leerstof, geringe ruimtelijke afstand tussen twee opeenvolgende opleidingen, de terugkeermogelijkheden na arbeidsmarktervaringen enzovoort. De mogelijkheden voor opstroom binnen de verschillende onderwijstypen binnen het Nederlandse voortgezet onderwijs in de jaren zeventig en tachtig vergrootten destijds de mogelijkheden voor leerlingen van de lagere strata om hun onderwijskansen te verbeteren. Die opstroommogelijkheden werden ook gebruikt door leerlingen uit de hogere strata. Zij stroomden zelfs relatief vaker op dan leerlingen uit de lagere strata. Maar een groter percentage van leerlingen uit de lagere strata had deze opstroommogelijkheden (of de zogenoemde omweg) nodig om een hoger onderwijsniveau te halen, terwijl een groter percentage leerlingen uit de hogere strata de directe weg gebruikten om dat hogere onderwijsniveau te halen. Vanuit het perspectief van het uiteindelijk bereikte onderwijsniveau gebruikten leerlingen uit de lagere strata dus vaker de omweg dan leerlingen uit de hogere strata. Overigens is er op dit punt een interessant verschil tussen het Nederlandse en Duitse onderwijs. Het laatstgenoemde kent nauwelijks nog opstroommogelijkheden, terwijl het eerstgenoemde er nog enkele (met name havo-vwo) kent.

Er bestaat dus ni
hoger onderwijs,
bepaalt vervolgen
kansen van een l
kansen naar ouc
een gedifferenti
wel toeneemt) en
kleine ongelijke

Literatuur

Lucas, S.R. (199
High School
Scheerens, J. en
Kidlington/

Er bestaat dus niet één dimensie van differentiatie binnen het voortgezet en hoger onderwijs, maar er zijn verschillende dimensies. De combinatie ervan bepaalt vervolgens de uiteindelijke hoogte van de ongelijkheid van onderwijskansen van een bepaald onderwijsstelsel. Daarom zijn de ongelijke onderwijskansen naar ouderlijk milieu niet alleen maar groot in onderwijsstelsels met een gedifferentieerde hiërarchie van onderwijstypen (hoewel de kans daarop wel toeneemt) en garandeert een middenschool voor alle leerlingen nog geen kleine ongelijke onderwijskansen naar ouderlijk milieu.

Literatuur

- Lucas, S.R. (1999), *Tracking Inequality: Stratification and Mobility in American High Schools*. New York: Teachers' College Press.
- Scheerens, J. en Bosker, R. (1997), *The foundation of educational Effectiveness*. Kidlington/New York/Tokyo: Pergamon.